

ALGÚNS TRAZOS FONÉTICOS DO GALEGO DA TERRA DE MONTES (CONCELLO DE FORCAREI)

XOSÉ SOTO ANDIÓN
Instituto da Lingua Galega

Presentación

Este traballo xorde dos materiais dunha memoria de licenciatura¹ centrada no estudo da fala do concello pontevedrés de Forcarei. Nun principio ía formar parte desa memoria, que finalmente se limitou a unha análise dos aspectos morfosintácticos da susodita fala, deixándonos para posteriores traballos a abordaxe dos planos fonético e léxico. O que recolleemos nas seguintes liñas son diversas características relativas ás consoantes dunha variedade diatópica pertencente á bisbarra da Terra de Montes, variedade algo esquecida nos múltiples estudos de falas.

A orientación é descritivo-contrastiva, tomando como variables a *idade dos informantes* e o *lugar de nacemento e residencia*.

De acordo coa idade diferenciamos tres xeracións:

1. Xeración vella (XV): persoas de 60 ou máis anos.
2. Xeración intermedia (XI): son os falantes con idades comprendidas entre 33-35 anos e 55-60 anos.
3. Xeración nova (XN): constituída polos informantes de menos de 33 anos.

Desde o punto de vista diatópico clasificámo-los informantes en *falantes da vila* (Forcarei e Soutelo, que son os centros administrativos do concello) e *falantes da aldea* (parroquia de Aceveiro).

Os exemplos dos que botamos man ó longo do traballo están tirados dun corpus de textos constituído por preto de 30 horas de

¹ X. Soto Andión (1995): *Estudio lingüístico do galego da Terra de Montes*, Memoria de licenciatura (inédita), Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago.

gravación, realizado no ano 93. A transcripción feita deses etnotextos é parcialmente fonolóxica e segue as *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, do ILG-RAG (1995), con certas particularidades, algunhas das cales, dado que aparecen nos exemplos, indicamos a continuación para facilita-la súa comprensión:

-O acento grave (`) serve para marca-los fonemas de grao medio aberto tanto tónicos coma átonos. Cando coincide vocal de grao medio aberta e til de acentuación, empregámo-lo acento circunflexo (^).

-A elisión de vocais por fonética sintáctica indícase cun após-trofo (‘).

-O dígrafo *gh* serve para indica-la gheada cando é fricativa faringal. Utilizámo-lo grafema *j* cando a realización é a fricativa velar xorda. Nos castelanismos respéctase a grafía do español (*gente*), sen embargo se a pronuncia é coa realización faringal da gheada, úsase a grafía *gh*.

-O grafema *h* marca a fricativa alveolar xorda que tende a aspirarse (*dehpois*). Se a pronuncia deste segmento é como líquida vibrante empregamos un *r* (*derfacer*).

-O grupo [ks], habitualmente grafado *x*, cando se pronuncia reducido represéntase por *s* (*tasi*). O *k* implosivo con realización fricativa próxima a interdental represéntase con *z* (*reztoral*).

1. Desaparición das aproximantes² - ①δ①①- , - ①γ①①㉟

As alteracións fundamentais que presentan estes sons en posición intervocálica, ocorren, sobre todo, en determinadas terminacións:

1.1. Xeracións vella e intermedia

Ámbolos dous grupos amosan os mesmos fenómenos, que a continuación sinalamos, cunha distribución similar. Atopámo-la perda

² Os alófonos /β, δ, γ/ recibiron diversos nomes. Martinet (1980-81) chámalos “espirantes”, Navarro Tomás (1982²¹: 80), Alarcos (1983⁴: 161) ou Gonçalves Viana (1973: 203-204) falan de “fricativas”, Veiga Arias (1976: 99) fala de “oclusivos débiles”, Alexandre Veiga (1985) denomínaos “oclusivos relaxados ou frouxos”. Aquí empregámo-lo termo “aproximantes” para referirmonos a estas realizacións. É unha das terminoloxías máis aceptadas hoxe en día, situándonos deste xeito na liña de Martínez Celdrán (1991: 235-253 e 1994: 73-129), quen sinala que non son oclusivos porque carecen de peche e de explosión, e non son fricativos porque carecen de ruído desde o punto de vista acústico así como de fricción desde o punto de vista auditivo, que é o que caracteriza as fricativas.

de - ðð - nas terminacións *-ade, -ado, -ude*, o que provoca a súa redución:

-ade → *-[á]* ð : *autoridá, atividá, comodidá, realidá, debilidá, cantidá, necesidá, sociedá, infinidá, barbaridá*. Nunca se producen perdas no plural: *calamidades, maldades*.

“botábaselle seghún-a *cantidá* de leite” (Manuel Álvarez. 73 anos)

“Está moi abandonado esto, en *realidá*” (Francisco Fiestras. 72 anos)

“a miña *mocedá* pouco che teño que contar” (Consuelo Villaverde. 35 anos)

“*infinidá* de veces” (Ángeles Viéitez. 42 anos)

“pasaron cincuenta *calamidades*” (J. María Fiestras. 72 anos)

-ado → *-[ao]* ð ~ *[a]* ð ð : *especializao, emprego, agarrao, avultao, coidao, aseghurao, ghanao, depositao, arao*.

“pagarlle a tanto *empleao*” (Carolina Fírvida. 70 anos)

“Andar por aí co *ghanao*” (Hermantino Doval. 63 anos)

“côlleas co *arao*” (José Diéguez. 36 anos)

“*aseghurao* xa en condicións” (José M. Álvarez. 36 anos)

En ocasións, hai alternancia entre conservación e perda na mesma palabra e no mesmo falante: *mercado/mercao, especializado/especializao, arado/rao, lado/lao*.

“qu'hai qu'aplantillar por un *lao* è desempeñar polo outro” (José María Fiestras. 72 anos)

“hai que poñe-la plantilla por un *lado*” (José María Fiestras. 72 anos)

“despois co *arado* tamên è parecido” (José Diéguez. 36 anos)

“côlleas co *arao*” (José Diéguez. 36 anos)

As caídas do - ðð - danse no singular. Nos plurais (*cargados, arruinados, queimados, colghados*) son moi esporádicas (un caso illado é o do substantivo *soldaos*, que atopamos nunha informante de Soutelo):

“viñan de Marín, de Pontevèdra, de por aí, hasta *soldaos*” (Carolina Fírvida. 70 anos)

No ámbito da lingua castelá a caída do - ðð - foi obxecto de diversos estudos³, sobre todo para o español de América e para o an-

³ Poden verse, entre outros, traballos coma os de Resnick Melvyn (1975: 82-87), M. Alvar (1974) ou Henrietta Cedergren (1979). Esta última autora, contraponendo

daluz, nos que é habitual a perda deste son. Boa parte destes estudos inciden na caída da consoante da terminación - $\text{a}\delta\text{o}$, sinalando que a maior inestabilidade está nos participios. Fronte a esta tendencia, na fala do concello de Forcarei hai tantos ou máis casos de perda nos substantivos (*lao, encarghao, arao, ghanao...*) ca nos participios ou adxectivos.

-*ude* → -*[ú]*: é unha terminación pouco frecuente. Unicamente se rexistra baixo a forma reducida e en palabras que adoitan ser castelanismos. Algúns exemplos nesta xeración son: *xuventú ~ juventú, esclavitú*:

“A *juventú* èu ahora po's no me parece mala” (Esperanza Ferreira. 50 anos)

“Era unha *esclavitú* complèta” (José Fernández. 92 anos)

As porcentaxes de perda de - $\text{a}\delta$ - na fala coa redución da terminación, en falantes das xeracións vella e intermedia, están bastante equilibradas comparando os informantes do medio vilego cos do medio rural. Para a terminación -*ado* atopamos maior porcentaxe de perda nos falantes da vila ca nos da aldea, sobre un total de corenta informantes e un volume de textos equiparable.

	Perda de - $\text{a}\delta$ -	Conservación de - $\text{a}\delta$ -
- $\text{a}\delta\text{e}$] (73 exs)	93,75%	6,25%
-Vila (90 exs)	15,09%	84,90%
- $\text{a}\delta\text{o}$] (90 exs)	4,10%	95,89%
-Aldea (56 exs)	100%	0%

De xeito illado, temos un caso de perda de - $\text{a}\delta$ -, fóra das anteriores terminacións, en: *mèioe* tamén por fonética sintáctica en: *è espois*. O debilitamento da consoante nesta posición e a propia rapidez da fala dalgúns informantes explican a caída neste último contexto.

“no *mèio* da carretèra” (José Viéitez. 68 anos)

“desaúno è *espois* ando por aí” (Julia Campos. 86 anos)

No que respecta ó alófono aproximante velar - y nesta fala rexístranse desaparicións en posición interior de palabra, situado

datos tomados de Venezuela, establece dous tipos de condicionantes para a perda do -*d*- que en parte podemos transvasar á nosa área: os *sociais* (estilo informal) e os *lingüísticos* (contextos -*ado*, función de participio).

entre vocal e líquida lateral. Isto documéntase en termos do castelán: *ilesia, Dosilesias*:

“pasabamos a *Dosilesias*” (Carmen Villaverde Barreiro. 77 anos)
 “fais'a ceremônia na *ilesia* è despoise o banquete por aí” (Carmen Villaverde Villaverde. 34 anos)

1.2. Xeración nova

Con respecto ó grupo anterior, a diferenza fundamental está na terminación *-ude*, na que a solución maioritaria é a non redución desta terminación (*-ude* → *-ú*). Exemplos:

“non era como ahora a *xuventude*” (Gumersindo Rivero. 31 anos)
 “Entr'a *xuventude* fâlas'o castelán” (Iván Posa. 20 anos)

Sobre unha base de 22 informantes, a distribución porcentual é a seguinte:

83 exemplos	- ado] (<i>lado</i>)	88,60%
	- ao] (<i>lao</i>)	11,39%
35 exemplos	- ade] (<i>edade</i>)	15,62%
	- á] (<i>edá</i>)	84,37%
14 exemplos	- ude] (<i>xuventude</i>)	71,42%
	- ú] (<i>xuventú</i>)	28,57%

A caída da aproximante na terminación $-\text{a}\text{d}\text{o}$ produce ás veces un lixeiro alongamento do *a* e nalgúns casos a súa velarización.

En falantes entre 20 e 32 anos observámo-la vacilación *medio ~ meio*, e en menor medida a alternancia de conservación e perda da aproximante y entre vocal e líquida, en formas do tipo de *iglesia ~ ilesia*:

“está así *meio* de choiva” (Marina Méndez. 22 anos)
 “na tēsta, no *mēio* da tēsta” (Manuel López Sieiro. 32 anos)
 “poñíanse no *medio*” (M. Paz Fernández. 20 anos)
 “dermallábanse na *iglesia*” (M. José Lago. 31 anos)
 “no campanario da *ilesia*” (G. Rivero. 31 anos)

Neste sector xeracional, en lugar da terminación *-ade*, podemos atopar un $-\text{d}$ que na marxe posnuclear en final de palabra é substituído por $-\text{ø}$: *comunidaz, propiedaz, èdaz, cantidaz, calidaz*,

curiosidaz. Nestes casos os falantes parten case sempre de modelos do castelán:

“siempre me causou *curiosidaz*” (G. Rivero. 31 anos)

“porqu’ó millor pòde ser doutra *comunidaz*” (Antonio Doval. 29 anos)

“son eu sòlo da miña *èdaz*” (David López. 15 anos)

Na terminación *-ado* rexístrase algún caso esporádico de perda de *-d-* nos plurais: *ladós* ~ *laos*:

“con bõrdes polos *laos*” (David López. 15 anos)

2. A *gheada*

A *gheada* é o nome que se lle dá ás realizacións fricativa farin-gal xorda [h̥] e fricativa velar xorda [x̥]⁴ [ɣ̥] [ɣ̥]. A explicación de por que se produce este característico fenómeno na lingua galega segue tres liñas ben definidas. Para uns, Zamora Vicente (1986), Rabanal (1958), Fernández González (1980) a causa está no substrato prerromano, na incorrecta adaptación do /g/ latino por parte dos habitantes da Gallaecia; ademais as áreas de *gheada* coinciden con puntos nos que se desenvolveu a cultura castrexa. Outros, X.L. Pensado/ Carme Pensado (1983) sosteñen que a *gheada* se debe a unha interferencia do castelán no galego. Por último están os que como Schneider (1938), Santamarina (1980), Schrotten (1980), Domingo Prieto (1980) xustifican o proceso baseándose en explicacións internas de tipo fonético e fonolóxico, partindo do propio sistema, da propia lingua.

As isoglosas establecidas a partir das investigacións do *ALGa* sitúan a Terra de Montes e o Concello de Forcarei nun punto xeográfico de *gheada*⁵ predominante. En efecto, nas gravacións que fixemos nesta área rexístrámo-la *gheada* en tódolos falantes do concello, tanto novos coma de media idade e vellos.

⁴ Aínda que os medios técnicos dos que se dispoñía para a recollida e posterior escoita das gravacións non eran o sofisticados que deberían ser, entendemos que determinadas pronunciacións da *gheada* non se producen na nosa área, refirome ás pronunciacións uvulares - oclusiva [h̥] ou fricativa [x̥] - que se documentan en puntos do galego oriental e do sur de Ourense (F. Rei 1990: 163; *ALGa* 1990: 176), ou máis esporadicamente no norte da Terra Cha (Regueira 1989: 117) ou na zona de Ferrol (Porto Dapena 1977: 35).

⁵ Cfr. *ALGa* (1990: 176).

Nas tres xeracións -xeración vella, xeración intermedia e xeración nova-, a gheada aparece en contextos análogos dentro da palabra:

Posición inicial + vocal ou líquida:

-En substantivos e adxectivos: *ghas, ghatos, ghaita, ghalgha, ghêfe, ghoma, ghran, ghracia, ghrasa, ghrande, jordo.*

-En nomes propios: *Ghulías, Ghómez, Ghalicia, Ghuadalagharra, Ghuan, Ghabriel.*

Posición interior:

-Intervocálica: *amigho, coleghios, aghosto, aghullas, ghalegho.*

-Formando grupo cunha líquida: *aghramilar, amighrante, neghro, aghricultura.*

-Precedida de consoante: *algho, furghón, aljén, derghracia, desghraciados, delghada, inghenieros.*

2.1. Xeración Vella

Na xeración vella do concello de Forcarei atopamos diversas realizacións consonánticas alternando libremente no terreo das velares orais: a fricativa, principalmente faringal xorda [h], a oclusiva velar sonora [g], aproximante velar sonora [ɣ], e a fricativa velar xorda [x].

As realizacións con fricativa faringal [h] e con fricativa velar [x] atópanse en diferentes posicións no contexto da palabra. A realización máis frecuente é a primeira, que moi ocasionalmente se rexistra tras nasal⁶. Son algúns exemplos desta última:

⁶ Unha distribución de variantes fonéticas tras nasal (ɰ, ɣ, h, x) do fonema /g/ preséntao M. González (1980: 87-99) a propósito da voz *canga* sinalando que “na zona de gheada é a pronuncia ɰ a máis frecuente con vantaxe sobre ɣ, h, x”

-Verbos: *s'enghañaba, s'enghanchaban*:

“mamá sèmpre decía è nunca *s'enghañaba* que...” (Amparo González. 60 anos)

“onde *s'enghanchaban*-os pòtes” (Argentina Villaverde. 64 anos)

-Cuantificadores: *ninghunha*:

“non facía forza *ninghunha* pa tras” (Hermantino Doval. 63 anos)

-Nomes propios: *Changhüi*.

“alí no nòso *Changhüi*” (Argentina Villaverde. 64 anos)

-Termos do castelán: *anghinas, inghenieros, congheladores*:

“nin había *congheladores* nin había nada deso” (Manuel Álvarez Liñares. 73 anos)

“*inghenieros* ou por aghèmplo apareghadores” (Sabino Villaverde. 63 anos)

Fronte a isto, a palabra *domingo* nunca se rexistrou con *gheada*. Tampouco aparece coa realización oclusiva xorda [k] (*dominko*)⁷.

A fricativa velar [x] ten unhas aparicións moi ocasionais: *aljadós, jaiteiros, gallejo, sejún*:

“unhos *jaiteiros* ou tal” (Jaime Barreiro. 66 anos)

“lèva moitos nomes *sejún* o cliente” (José Fernández. 93 anos)

A porcentaxe de aparición dos principais alófonos, tomando como base 25 informantes en total da vila e mais da aldea, é a seguinte:

[h] (2509 exs)	78,21%
[x] (7 exs)	0,21%
[g] - [ɣ] (692 exs)	21,57%

2.2. Xeración intermedia

⁷ Noutras falas, como é o caso da de Vincios, a solución *nk* é a solución común. Cfr. H. Costas (1986: 51)

A gheada segue a ser moi abundante neste sector. Aquí, encontramos pequenas diferencias entre a fala dos centros administrativos do concello (Forcarei e Soutelo) e a das aldeas propiamente ditas (parroquia de Aceveiro).

No medio vilego continúan a rexistrarse as realizacións seguintes:

- [h]: *lughar, ghracia, fagho...*: “aínda dun *lughar* cercano viñan pr'áquí” (José Doval. 38 anos)
- [x]: *chejar, jas, dijas...*: “o lunes ó *chejar*” (Ángeles Viéitez. 42 anos)
- [g]~[ɣ]: *gardar, agora, amigos...*: “nin *aghora* nin antes” (Esperanza Ferreira. 50 anos)
- [ŋh]: *ninghunha, enghordaba*: “cousa *ninghunha*” (Esperanza Ferreira. 50 anos)

No medio aldeán témo-las mesmas variantes, agás os casos de gheada tras nasal:

- [ŋg]: “xa non xòghan a cousas desas, a cousa *ningunha*” (José Diéguez. 36 anos)

Hai tamén unha total ausencia do son fricativo [x] nos falantes de Aceveiro.

En palabras que no castelán presentan [x], dáse moito en lugar deste son a pronuncia fricativa faringal: *Ghuan, dibugho, ghèfe, ghunio, eghemplo*:

“facemos a fogheira o día de San *Ghuán*” (Antonia López. 42 anos)

A distribución destas variantes, partindo dun total de 15 informantes, está próxima á distribución que amosan os sectores vellos, aínda que se observa un aumento da variante [x] malia que só se documentou na vila. Tamén hai unha diminución dos usos da realización fricativa en prol das realizacións oclusiva e aproximante:

[h] (568 exs)	69,69%
[x] (15 exs)	1,84%
[g] - [ɣ] (232 exs)	28,46%

2.3. Xeración nova

Nos falantes de menos de 30-33 anos apréciase un marcado descenso nas aparicións da realización [h] e un aumento nas aparicións do alófono fricativo velar [x] (*aljén, aljunhos, formija, joma, xojámolo, ajora, xujetes*) así como da oclusiva e da aproximante [g]-[ɣ]. Na mesma palabra danse casos de alternancia entre aproximante e fricativa velar: *Vigo ~ Vijo*. Son algúns exemplos:

“a araña ganáballe á *formija*” (Santiago Dapena. 10 anos)
 “*fago* o almorzo” (Marina Méndez. 22 anos)

Tras nasal unicamente documentamos unha aparición da variante fricativa faringal:

“*enghánchas'o* arad'ó trator” (Estrella Fiestras. 12 anos)

Non se rexistra tras nasal a alternancia $\text{[h]} \sim \text{[x]} \sim \text{[g]} \sim \text{[ɣ]}$:
domingo, palangana.

“botaban unha *palangana* de agua” (G. Rivero. 31 anos)

En falantes do medio aldeán son frecuentes os exemplos nos que aparece o son fricativo faringal no canto do fricativo velar, en palabras do castelán: *eghércicios, ghitanos, Ghuan, brughos, coleghio*:

“hai os *ghitanos*” (José Manuel González. 15 anos)
 “mandabámoslle facer *èghèrcicios*” (Estrella Fiestras. 12 anos)
 “mèdia hòra de carretèra hast'ò *coleghio*” (Ana Cendón. 20 anos)

En falantes moi novos da vila, de menos de vintetrés anos, os exemplos son moi esporádicos, unicamente atopamos dous casos nas gravacións.

A distribución porcentual de alófonos que se documentan, tendo en conta 22 informantes, é a seguinte:

[h] (355 exs)	25,99%
[x] (30 exs)	2,28%
[g] - [ɣ] (975 exs)	71,79%

Visto o anterior, debemos concluír que na sincronía actual desta fala temos dous subsistemas convivindo, un que presenta o fonema

aspirado faringal xordo /h/⁸ coas realizacións [h]-[x], que é o que se atopa en falantes de media e avanzada idade; e outro emerxente que quere sobrepoñerse ó anterior, agromando nos sectores novos e que amosa o fonema oclusivo velar sonoro /g/⁹ coas realizacións [g]-[ɣ]. Neste último caso a estrutura do sistema⁹ non sofre alteracións aínda que testemuña a progresiva perda da gheada. En cambio, no primeiro caso, o fonema /h/ supón unha reorganización de unidades (transfonoloxización)¹⁰ na orde velar respecto ó sistema de non gheada, por canto que a oposición xorda/sonora nas oclusivas desaparece. Deste xeito, estase a dar un proceso dinámico de desprazamento que é o cambio dun subsistema por outro, orixinado por un factor extralingüístico: o factor prestixio:

Xeracións Vella e Intermedia	
/h/	/k/
[h] - [x]	[k]

Xeración Nova
/g/
[g]-[ɣ]

A realización aspirada encóntrase, nos falantes de tódalas idades, tamén en palabras que no castelán teñen fricativa velar xorda, pero decrecendo conforme pasamos de máis vellos a máis novos. Este tipo de palabras adaptaciónse de dúas maneiras, ou ben coa prepalatal fricativa xorda ʃⓈ(exemplo) ou ben coa aspirada [h] (eghemplo).

A diminución do fenómeno da gheada nos novos débese á súa negativa consideración por parte destes falantes: *a min o que non me gusta é ese jejeo de Vijo*, dinos unha informante de trinta e dous anos na parroquia de Aceveiro.

⁸ A propósito das faringais e tamén das uvulares di Malmberg (1974: 166): “spirantes formées par la partie postérieure du dos de la langue contre le luette ou la paroi postérieure du pharynx. Ces types manquent dans les grandes langues de culture de l’Europe mais sont bien représentés dans beaucoup de langues en dehors de notre continent”.

⁹ Estamos a referirnos ó sistema que tende a utilizarse no galego culto (sen gheada e sen seseo), que é o do galego central e oriental.

¹⁰ Cfr. Alarcos (1965⁴:133).

Nalgúns informantes de trinta anos puidemos observar que a pesar de rexeitaren esta pronuncia socialmente, seguen a utilizala conscientemente no seu medio natural, por medo a caeren nunha suposta *finura* inusual e estraña nese medio no que conviven¹¹.

3. Adaptación de cultismos

3.1. Xeracións vella e intermedia

Observamos unha tendencia á supresión de fonemas en coda silábica nos grupos consonánticos cultos, preferentemente en falantes dos sectores vellos; pero tamén a fala dos de media idade presenta este fenómeno. A perda de consoantes nesta posición, a vocalización das mesmas ou a redución de grupos do tipo *ins* → *is* son procesos que se ven favorecidos polo tipo de sílaba predominante nesta fala e na lingua galega en xeral, que é aquela formada por unha consoante seguida dunha vocal (CV)¹².

A oclusiva en coda pérdese en casos coma os seguintes:

-[k]- implosivo:

-[kt]- → -[t]-: *trotor, contato, carácter, atividá, elêtrica, dirètor, perfêta, corrèto, atividá, èsatamente.*

“El èra o *dirètor* dos ghaitèiros da Hermandá” (J..A. Fentanes. 77 anos)

“Considérome bastante espèrto en digamos, en *atividá*, en tódalas *atividades*” (José Viéitez. 68 anos)

De xeito moi ocasional, encontramos nas gravacións dous casos que presentan o grupo sen reducir: *actuación, actividades*:

“dedícan's'a outras *actividades*” (Sabino Villaverde. 63 anos)

“A primeir'*actuación* que fixèron” (Carolina Firvida. 70 anos)

¹¹ De xeito paralelo á lingua oral, na escrita tamén se rexeita a gheada. No s. XIX, por exemplo, José Fernández y Neira destèrraa en *Proezas de Galicia*. Tamén a rexeitaron os autores do s. XVII e XVIII. Cfr. R. Mariño (1989: 207-222).

¹² Vid. Malmberg, B. (1965). Este mesmo autor en *La fonética* (1970⁴ : 69) di “otra manera de facilitar la pronunciación es suprimir algunas consonantes en los grupos recargados...*i(n)stancia*”.

Na marxe posterior silábica a consoante adquire, de maneira moi esporádica, unha realización fricativa w^{h} : *reztoral*, ou unha realización semivocálica w^{h} : *traieuto*, *defeuto*.

“...na ilesia, na *Reztoral*” (José Fernández. 82 anos)

“pouco *traieuto* hai llano” “ (Antonio Viéitez. 77 anos)

$-\text{[k}\Theta\text{]}\text{-} \rightarrow -\text{[\Theta]}\text{-}$: *acidente*, *ación*, *producción*, *lèción*, *dirèción*, *costrución*.

“tuvén un *acidente*” (J. María Álvarez. 36 anos)

“traballei dous anos na *costrución*” (José Doval. 38 anos)

$-\text{[kS}^{\text{h}}\text{]}\text{-} \rightarrow -\text{[S}^{\text{h}}\text{]}\text{-}$: *explicación*, *másimo*, *testuales*.

“non che pòdo dar ningunha *explicación*” (Nieves Villaverde. 73 anos)

$-\text{[}\gamma\text{]}\text{-}$ implosivo:

$-\text{[}\gamma\text{n]}\text{-} \sim -\text{[gn]}\text{-} \rightarrow -\text{[n]}\text{-}$: *inorancia*, *Benino*. Son pouco frecuentes os termos con este grupo consonántico nas gravacións, con todo foron rexistradas algunhas perdas da implosiva.

“Es'ê unha *inorancia*” (Francisco Fiestras. 72 anos)

$-\text{[p]}\text{-}$ implosivo:

$-\text{[pt]}\text{-} \rightarrow -\text{[t]}\text{-}$: *adatar*, *adatado*, *concètos*, *eucalito* / *alcòlito*.

“non-os *adatamos* a un” (Manuel Míguez. 73 anos)

$-\text{[p}\Theta\text{]}\text{-} \rightarrow -\text{[\Theta]}\text{-}$: *Concepción*. Ás veces aparece a semivocal $[\text{w}]$:

“unha señora que lle chamaban *Conceución*” (Carmen Almeida. 60 anos)

$-\text{[}\beta\text{]}\text{-} \sim -\text{[b]}\text{-}$ implosivo:

$-\text{[b}^{\text{h}}\text{]}\text{-} \rightarrow -\text{[}^{\text{h}}\text{]}\text{-}$: *susidios*.

¹³Este alófono en final de sílaba é ben coñecido tamén noutras falas galegas como son Feás (Couceiro 1976: 29), a Terra Cha (Regueira 1989: 99) ou o occidente de Asturias (Cano González, p.63) e mais tamén no castelán (N. Tomás 1982²¹: 103).

“o día que par'un *susidio*” (Amparo González. 60 anos)

-[ββ]- ~ -[bb]- → -[β]-: *suvenciós*.

“daban *suvènciós*” (Carmen Almeida. 60 anos)

-[tβ]- ~ -[ðβ]- → -[β]-: *fúbol*.

“xogabamos á pelòta, ó que fora, ó *fúbol*” (José Villaverde. 39 anos)

-[ʔ^u]- implosivo:

-[ʔ^um]- → -[m]-: *aministrativo*:

“despois xa se meteu d'*aministrativo*” (Amparo González. 60 anos)

Máis esporadicamente escóitase a realización fricativa ʈ^u da consoante implosiva, en formas do tipo de *azministrativo*.

-[ŋ]- ~ -[m]- implosivos:

-[ŋn]- ~ -[mn]- → -[n]-: *alunos, colunas, ghinasia*.

“os *alunos* qu'hai aghora” (Sabino Villaverde. 63 anos)

Grupo -[n^uʈ^u]+consoante-:

-[n^uʈ^u]- → -[ʈ^u]-: *estrumentos, istrotor, istaleime, istitutos, costantemente, trasformado, trasportaban*.

“cuando *s'istalou* por aquí” (Benigno Villaverde. 74 anos)

3.2. Xeración nova

Aínda que nos falantes da xeración nova se produce a perda da consoante implosiva na fala espontánea e coloquial, os casos de conservación son moito máis numerosos ca nos falantes de idades intermedias e avanzadas. Deste xeito, no grupo [kt] comparando os casos de mantemento da consoante implosiva entre falantes dos sectores vello e intermedio (40 informantes) fronte ós novos (22 informantes), encontramos só tres casos de conservación nos primeiros fronte a trece

casos nos segundos, a pesar de seren menos estes últimos e tamén o volume de textos ser menor; co cal o resultado porcentual que se obtén é o seguinte:

[kt]	
Xeracións vella e intermedia	Xeración nova
18,75%	81,25%

Outros grupos cultos como [ɲn] ou [tb] presentan unha diferenza clara a prol dos sectores novos, así os casos que atopamos de mantemento nas gravacións (solemne, alumnos, fútbol) están sempre nos falantes novos.

Nos falantes novos o *-d* implosivo en castelanismos e cultismos adáptase e adquire a realización $\text{ʈ}\text{θ}\text{ʈ}$ ou $\text{ʈ}\text{θ}\text{ʈ}$ sonorizada en maior número de ocasións ca na xeración vella e intermedia: *Daviz*, *azmirar*...

“temos competicións que nos fai Don *Daviz*” (Manuel Taboada. 11 anos)

“è eso è digno de *azmirar*” (Marina Méndez. 22 anos)

4. O fonema /s/ ʈ

4.1. Fenómenos de aspiración e perda de /s/ ʈ implosivo

4.1.1. Xeración vella.

Nos sectores vellos do concello de Forcarei, tanto na vila coma na aldea, o son fricativo alveolar [s ʈ] , na marxe posterior silábica, tende esporadicamente a unha pronuncia fricativa faringal ou desaparece. Ocorre case sempre nas mesmas formas léxicas, principalmente diante de consoantes xordas. Son exemplos de aspiración de /s ʈ / nestes informantes: *de h pois*, *e h pois*, *despois h* , *má h* (máis), *a h* (as). Son casos de perda de /s ʈ /: *depois*, *digraciada*:

“*de h pois* ti viñaste prá casa” (Manuel Míguez. 73 anos)

“è *depois* como así que fas unha cousa xa che còrr'a fama...” (Manuel Álvarez. 73 anos)

“quedábam’*a h* hòras libres” (José Viéitez. 68 anos)

4.1.2. Xeración intermedia

Casos esporádicos de aspiración témolos en formas como *máih*, *mihmo*, *poiñ*, *eñpois*. Adoitan presentarse diante nasal ou diante consoante xorda:

“Será por bruxerías *mihmo*” (Ángeles Viéitez. 42 anos)

“a santa *máh* tal” (Esperanza Ferreira. 50 anos)

Perdas ocasionais de /s^h/ implusivo achámolas en falantes do medio rural, vgr. *depois*. Nos falantes da vila non rexistramos ningún caso, de tal sorte que para a forma que tomamos como exemplo escóitase sempre *despois* ~ *despós*.

4.1.3. Xeración nova

Os falantes novos tamén presentan exemplos illados de aspiración de /s^h/ en contextos similares ós dos anteriores informantes: *deñpois*, *poñ* (pois), *oñ* (os):

“Imos *oñ* compañeiros” (David López. 15 anos)

“*poñ* aprendes” (Manuel López. 32 anos)

Perdas de /s^h/ en posición final de sílaba interior de palabra non se encontran na fala dos informantes novos da vila, si, en cambio, nos do medio aldeán, nos que pode escoitarse *depois* con moita frecuencia en relación con falantes de media e avanzada idade¹⁴.

Confrontando un volume similar de textos orais, pertencentes a 7 informantes da vila e a 7 informantes da aldea, nos diferentes sectores xeracionais nos que se perde a consoante en posición de coda silábica nunha palabra como *de(s)pois*, atopamos a maior porcentaxe de casos de caída nos informantes novos da aldea; nos da vila non atopamos ningún caso. Na xeración intermedia tamén hai máis caídas no medio rural. Nos falantes vellos as perdas son así mesmo máis abundantes nos informantes da aldea.

	XV	XI	XN
⊙depójs	Aldea: 83,33% (5 exs.)	Aldea: 100% (2 exs.)	Aldea: 100% (18 exs.)
⊙⊙	Vila: 16,66% (1 ex.)	Vila: 0% (0 exs.)	Vila: 0% (0 exs.)

¹⁴ De calquera maneira, as caídas deste son prodúcense de xeito illado, o xeral na zona é escoita-la forma plena *despois*.

Así pois, o [s[⊕]] pode na fala desta área aparecer como un son aspirado [h]¹⁵ ou desaparecer. Con todo, tanto as aspiracións coma as perdas son nosa fala un fenómeno esporádico que non leva consigo ningún proceso de fonoloxización ou desfonoloxización. O /s[⊕]/ fricativo aspirado ten maior frecuencia de uso no occidente da Coruña e en puntos do Val Miñor, Val de Verín ou Ancares¹⁶.

4.2. Algúns casos de seseo implosivo e palatalización de /s/ ⊕-

O concello de Forcarei non está dentro do territorio seseante galego, de aquí que tódolos falantes distingan /s[⊕]/ de /θ/. Así e todo, na palabra *maíz* podemos atopa-la realización -/s[⊕]/ en troques de -/θ/ e escoitármolo resultado [⊕⊕ < eɾ[⊕] ⊕]. Igualmente no canto de /s[⊕]/-podémonos atopar na fala con /j/-, que se rexistra de modo esporádico en palabras moi concretas como [s[⊕] ʒ ⊕ □ □ ʎ], [ʃ ⊕ ■ ⊕ joás ⊕].

4.2.1. Xeracións vella e intermedia

Atopamos usos de /s[⊕]/ por /θ/ na palabra [maís ⊕]. En falantes da vila dáse esta pronuncia en persoas que traballaron no campo. Dentro destes falantes do medio vilego cómpre distingui-los informantes de Forcarei dos de Soutelo. Nestes últimos alternan os usos de [míθo] ~ [maís ⊕]. Na fala dos de Forcarei só aparece a primeira. Isto tamén nolo corroboraron algunhas das persoas que entrevistamos; así, unha informante de Soutelo dinos:

“Nós aquí chamámosl'aínda máis, por exemplo aí na parte de Forcarei xa lle chaman millo, aquí chamámosl'aínda máis” (Helena Fraíz. 57 anos)

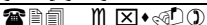
En falantes da aldea rexístrase unha forma que é [maís ⊕a], quizais xerada a partir do masculino *maiso*¹⁷ e tamén con pronuncia -[s[⊕]] por -[θ].

¹⁵ A aspiración do /s/ ⊕ explícanla algúns autores botando man do contexto fonético; deste xeito débese, segundo Martinet (1974), a unha tendencia á sílaba aberta. Para Grammont (1965: 205-207) débese ó influxo da vocal precedente. Outros acoden a explicacións de tipo articulatorio, así para Straka (1964: 607-628) a orixe está no debilitamento propio de toda consoante en posición implosiva debido á diminución natural do esforzo muscular nesta posición.

¹⁶ Vid. F. Rei. (1990:57)

¹⁷ Cfr. *millo-milla* (*fariña milla*).

da xeración vella collidos ó chou, pois son os deste sector os que presentan máis casos do fenómeno:

[s [⊙]] → [r]~[ʀ] diante xorda	[s [⊙]] → [r]~[ʀ] diante sonora
	(124 exs.)
16,21%	83,78%

Algúns exemplos en distintos contextos fonéticos son os seguintes:

- /r/+β/: “moitar veces”, “máir ben”, “máir vello”.
- /r/+ð/: “ár doce”, “despoir derd’alí”, “anter deso”.
- /r/+ɣ/: “dergracia”, “coar grades”.
- /r/+ɦ/: “máir ghrande”, “con dúar ghaitas”.
- /r/+m/: “mirmo”, “dúar misas”.
- /r/+l/: “máir largo”, “dour lugares”.
- /r/+n/: “ár nove”, “máir nada”.
- /r/+s[⊙]/: “ár sete”, “fan ar señales”.
- /r/+θ/: “nor zoques”, “máir cedo”.
- /r/+f/: “máir fino”, “canto poidar facer”, “derfacer”.
- /r/+ʃ/: “despoir xa”, “dour xuntos”.
- /r/+w/~ɦ/: “or huèvos”, “or ghuèvos”.

4.3.2. Xeración nova

En falantes novos, especialmente de menos de vinte anos, os empregos do rotacismo diminúen considerablemente. En 22 informantes da xeración vella rexistramos 235 exemplos de rotacismo fronte a 63 exemplos en 22 informantes da xeración nova.

Rotacismo nas XV	Rotacismo nas XN
(235 exs.)	(63 exs.)
78,59%	21,40%

A maior parte dos casos de rotacismo danse en posición final absoluta de palabra, diante de consoante sonora ou xorda por fonética sintáctica; e isto é válido para tódalas xeracións de falantes. Collendo de mostra 22 informantes da xeración nova saénno-los datos seguintes:

XN	
Rotacismo en interior de palabra	Rotacismo en final de palabra
(13 exs.)	(50 exs.)
20,63%	79,36%

Fronte ós sectores vellos que non teñen conciencia do fenómeno, os falantes máis novos si a teñen, sobre todo a través dos libros e do ensino e sénteno como vulgar e rexeitable, de aquí que tendan a evitalo cando entenden que o contexto no que se expresan require unha fala máis esmerada.

5. Metátese

A metátese é o cambio de lugar dos sons dentro da palabra atraídos ou repelidos uns polos outros (Lázaro, F., 1968³: 277). En palabras de Grammont (1965:339): “...un phonème quitte sa place originaire pour aller en prendre une autre à une certaine distance de la première”. Para el “la cause principale de ce phénomène est le besoin de donner aux mots une constitution phonique plus commode”. O fenómeno, frecuente en moitas falas galegas, non é novo e xa se documenta no latín vulgar, por isto formas como *poplus* (con metátese **ploppus*) puideron chegar a resultados como o do it. *pioppo* ou galego e castelán *chopo* (Meyer Lübke, 1926: 267).

Na área que estamos a estudar non se dá con excesiva frecuencia. Cando aparece, o fonema que máis se ve afectado é a líquida vibrante. A maioría dos casos documéntanse na xeración vella do medio rural. Fronte a estes, nos falantes novos da vila xa non se documenta.

5.1. Xeración vella

Atopamos diferentes exemplos de metátese nos que os cambios de posición da vibrante ou ben se producen na mesma sílaba ou ben dunha sílaba a outra, principalmente cara á sílaba precedente. Ás veces só se dan nun único contexto, como ocorre con *outor día*.

-Na mesma sílaba: *perguntar*, *prefecionarse*, *outor*, *gharmalleira*, *aporveitar*. Tamén en palabras castelás como *presona*:

“pra *prefecionarse* un pouquiño máis pois fun alí” (Jaime Barreiro. 66 anos)

“unha *gharmalleira* pra colgha-lo pòte” (Josefã Rozados. 82 anos)

“*aporveitei* de camas vèllas a madeira” (Benigno Villaverde. 74 anos)

“ó *outor* día arreabas pr’ aquí prá casa” (Hermantino Doval. 63 anos)

“*invitabas* a poucas *presonas*” (Hermantino Doval. 63 anos)

-Dunha sílaba a outra: *catredal*, *frebeiro*:

“na *Catredal*, na... Rètoral toda” (José Fernández. 92 anos)
“tocaban a còrna cand’èra no mer de *frebeiro*” (Amparo González. 60 anos)

Nalgúns destes resultados pode entrar en xogo o fenómeno da analoxía, de aquí que *preleccionarse* pode deberse a un cruce co prefixo *pre-*, ou *frebeiro* que é un termo xa totalmente fixado nos falantes vellos, se debe a analoxía con *freba*, palabra tamén fixada deste xeito na zona.

5.2. Xeración intermedia e nova

Neste grupo son moi inusuais os casos de metáteses. Na xeración intermedia atopamos só un exemplo que é o que se produce no identificador *outor*.

“*has*’ò *outor* día que s’enterraba” (Esperanza Ferreira. 50 anos)

Na xeración nova non a rexistramos no medio vilego, pero si se rexistrou *frebeiro* de modo esporádico nalgún falante de Aceveiro:

“son o dous è o tres de *frebeiro*” (Manuel Taboada. 11 anos)

6. Nasal velar

Dos catro fonemas nasais do galego, /m/, /n/, /ɲ/, /ŋ/, merece na nosa zona unha pequena atención o nasal velar /ŋ/. En ocasións, en lugar dun son velar temos un son alveolar explosivo ó agruparse a nasal coa vocal inicial da sílaba seguinte.

As distintas idades dos falantes non se traducen en diferencias lingüísticas no que atinxe a este fenómeno, deste modo atopamos unha realización alveolar da nasal en falantes de tódalas idades nos seguintes contextos:

Negación + pronome: *non-àcòrdo*, *nin-os quèro*.

Verbo + artigo: *botaban-a culpa*, *falan-o castellano*, *èran-os carniceiros*.

Relativo + pronome: *quèn-os teña*, *quèn-as fagha*.

Adverbio + pronome: *tamên-o decían*, *tamên-a estou pagando*.

Adverbio + artigo: *bèn-o castellano*.

Adxectivo + nome: *San-Antònio*.

Pronome + artigo: *a min-o ghallego*.
Preposición + pronome: *seghún-o ti graduabas*.
Preposición + artigo: *sin-a parcelaria*.

7. Outros fenómenos fonéticos

7.1. Caída de líquidas e de nasais

En falantes, sobre todo de idades avanzadas e tamén nalgúns de idades intermedias a vibrante simple pode ocasionalmente suprimirse ou adquirir unha pronuncia moi relaxada, tanto en posición intervocálica coma formando grupo con outras consoantes. A debilidadade dos sons en posición intervocálica, así como a disimilación e a rapidez da lingua oral nalgúns casos, xustifican estes fenómenos. No mesmo caso está a nasal alveolar. Exemplos:

“para que còbres tú *diètamente*” (José Fernández. 92 anos)
“lêvase o *mateial* por mèdio de grúa”(José Fernández. 92 anos)
“*taballando* por alí” (José Fernández. 92 anos)
“eu plánt’os en *febeiro*” (José M. Álvarez. 36 anos)
“todas esas *apañeias* eu” (José Fernández. 92 anos)

7.2. Confusión de líquidas

Nalgúns falantes do medio rural a líquida vibrante [r[Ⓛ]] confúndese coa lateral [l[Ⓛ]] por cousa de disimilación, de aquí que poidan escoitarse:

“vaia polas almas do *pulghatòrio*” (Josefa Rozados. 82 anos)
“nôs estamos no *almario* è metémoslle sustos” (Manuel Taboada. 11 anos)
“unha enfermédá do *zalèbro*” (A. Viéitez. 77 anos)

7.3. Outras alteracións

Rexistrámolas maioritariamente en falantes da xeración vella.

Pronuncia de -[f]- por -[x]- que obedece a unha substitución pola adaptación e deformación do castelán *sanguijuelas*. Na mesma palabra cae a sibilante inicial pola asimilación ó -s do demostrativo precedente, que favorece a errada segmentación¹⁹:

¹⁹ Casos similares foron analizados por C. García referidos tamén á fala popular (1984: 275-280).

“puñan aquelas *anguxuèlas*” (Josefa Rozados. 82 anos)

Nalgúns casos escóitase a pronuncia de [S^h] en lugar da vibrante [r]:

“vanlle dar unha *sospresa*” (Antonio Viéitez. 77 anos)

Adición dun son velar en palabras do castelán. Aparece cando a palabra comeza pola semiconsoante [w], fundamentalmente polo ditongo [we] ~ [we]:

“voulle levar tantos *güèvos*” (José Viéitez. 68 anos)

“mañán hai *ghüèlgha* de Médicos” (Aurelia Canabal. 70 anos)

Adición dunha vibrante:

“*alcòlitro*, xarxa, romeu, dar vapores” (Josefa Rozados. 82 anos)

8. Conclusión

Dentro dos fenómenos fonéticos, no terreo consonántico, que aparecen no galego da Terra de Montes, algúns están presentes dunha maneira case constante e outros son ocasionais e esporádicos.

Son do primeiro tipo as caídas de -^hð^h- en determinadas terminacións (-*ude*, -*ade*). Este feito, característico da fala popular, rexístrase principalmente en falantes da xeración vella e intermedia, tanto do medio vilego coma do medio aldeán. Para a terminación -*ado* documéntanse máis perdas nos informantes da vila ca nos do rural. Cos novos, a principal diferenza vén dada polo feito de que nestes atópase a terminación -*ude* sen reducir (*xuventude*), explicable, sobre todo nos máis novos, polo influxo da escola.

Outro fenómeno fonético moi abundante na zona é a gheada, con realización fricativa aspirada. A raíz dos datos que se obtiveron, inferimos que é unha pronuncia en retroceso dado que o seu emprego decrece considerablemente nos falantes máis novos. A causa disto está, por unha banda, na mala consideración da gheada, e pola outra no feito de que non apareza no castelán, lingua que para moitos aínda segue a se-la variedade culta e do ben falar.

Como ocorre en xeral no galego popular, é ben coñecida na nosa fala a desaparición de consoantes implosivas pertencentes a grupos cultos. Son os falantes das xeracións vella e intermedia os máis proclives ás caídas dos fonemas implosivos ou á semivocalización con [w]. O maior achegamento á cultura escolar dos novos explica que manteñan en maior medida moitos grupos cultos ([kt], [tβ], [ɲn]) sen reducir. Tamén estes últimos amosan maior tendencia á interdentalización das consoantes na marxe silábica posnuclear ([aθmirár]).

De moito uso na fala desta zona é o rotacismo, fenómeno que retrocede consonte pasamos de persoas vellas a novas na vila e mais na aldea. Como sucede coa gheada, os falantes con certo grao de instrución desbótano da súa fala, recalcando a pronuncia do [s].

Entre os fenómenos de carácter esporádico, están as perdas de -[j] ([ilésja]) nos falantes da xeración vella da vila ou da aldea. Nos mesmos falantes tamén se ven casos de adición de sons, perda de sons, confusión de sons ([l]-[r]) por mor de procesos de equivalencia acústica, asimilación e disimilación. Coñecidos na xeración vella do rural son os casos de metáteses, que nunca se atoparon na fala dos informantes novos da vila.

O *s* implosivo ocasionalmente pode aspirarse e perderse ([dehpójs] → [depójs]). Nos falantes da aldea atopamos máis exemplos de caída deste son. Tamén de xeito esporádico, obsérvanse nesta fala resultados con *s*-palatalizado ou semipalatalizado en palabras moi concretas, sen distinción por lugares nin por idades.

Se ben moitos dos fenómenos lingüísticos analizados poden atoparse noutras falas da xeografía galega, a diferenza con outros puntos de Galicia vén dada tanto polo uso esporádico ou permanente deses mesmos fenómenos na nosa fala coma pola súa aparición e distribución nos distintos sectores xeracionais.

Bibliografía citada

- Alarcos, E. (1965⁴): *Fonología española*, Gredos, Madrid.
 Alvar, M. (1974): “Sevilla, macrocosmos lingüístico”, *Estudios filológicos y lingüísticos. Homenaje a Ángel Rosenblat*, Caracas.
 Cano González, A. M. (1981): *El habla de Somiedo (occidente de Asturias)*, *Verba*, separata dos números 4 e 5.
 Cedergren, Henrietta (1979): “La elisión de la /d/. Un ensayo de comparación dialectal”. *BAPLE*, VII, pp. 19-30.

- Costas González, X.H. (1986): *Aproximación lingüística á fala de Vicios (Val Miñor)*, Memoria de licenciatura (inédita), Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago.
- Couceiro, X.L. (1976): *El habla de Feás*, anexo 15 de *Verba*, Santiago.
- Fernández González, J.R. (1980): "La *geada* del Valle de Ancares (León) y la del gallego occidental", *XVI CILFR*.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*, Xerais, Vigo.
- García, C. (1984): "Perda do s- na fala popular", *Verba*, 11, pp. 275-280.
- Gonçalves Viana, A. R. (1973): *Estudos de fonética portuguesa*, Imprensa Nacional, Lisboa.
- González González, M. (1980): *O xugo e o carro*, tese de doutoramento (inédita), t.I, Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago.
- Grammont, M. (1965): *Traité de phonétique*, L. Delagrave, París.
- Instituto da Lingua Galega (1990): *ALGa: Atlas lingüístico galego. Vol. I, Morfoloxía verbal*. C. García e A. Santamarina (directores), F. Fernández Rei (coordinador e redactor), R. Álvarez Blanco, M. González González; Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- Lázaro Carreter (1968³): *Diccionario de términos filológicos*, Gredos, Madrid.
- Lorenzo, R. (1975): "El rotacismo en las lenguas románicas", *Verba*, 2, pp. 119-136.
- Malmberg, B. (1965): *Estudios de fonética hispánica*, CSIC, Madrid.
- (1974): *Manuel de phonétique générale*, París.
- Mariño, R. (1989): "Testemuños de gheada nos primeiros textos galegos do s. XIX", *Actas do XIX CILFR* (editadas por Ramón Lorenzo), t. VI, pp. 207-222.
- Martinet, A. (1980-81): "De divers types de consonnes continues", *BFUCh*, XXXI, pp. 4431-442.
- (1974): *Economía de los cambios fonéticos. Tratado de fonología diacrónica.*, Madrid, Gredos.
- Martínez Celdrán, E. (1991): "Sobre la naturaleza fonética de los alófonos de /b, d, g/ en español y sus distintas denominaciones", *Verba* 18, pp. 235-253.
- (1994): "Cantidad e intensidade en los sonidos obstruyentes del castellano: hacia una caracterización acústica de los sonidos aproximantes", *Estudios de Fonética experimental I*, pp. 73-129.

- Meyer Lübke, W. (1926): *Introducción a la lingüística románica*, Centro de Estudios Históricos, Madrid.
- Navarro Tomás (1982²¹): *Manual de pronunciación española*, CSIC, Madrid.
- Pensado, J. L./ Pensado, C. (1983): “Gueada y Geada gallegas”, anexo 21 de *Verba*, Santiago.
- Porto Dapena, J.A. (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*, anexo 9 de *Verba*.
- Prieto, D. (1980): “Algunhas hipóteses sobre a geada”, *Verba* 7, pp. 223-241.
- Rabanal, M. (1958): “Rasgos de sustrato en la lengua gallega”, *Hpedrayo*, pp. 119-218.
- Regueira, X.L. (1989): *A fala do norte da Terra Cha*, tese de doutoramento (inérita), Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago.
- Resnick, Melvyn (1975): *Phonological variants and Dialect Identification in Latin American Spanish*, The Hague-Paris, Mouton.
- Santamarina, A. (1980): “Novas consideracións ó redor das orixes da geada”, *Verba*, 7, pp.243-249.
- Schneider, H, K. (1938): “Studien zum Galizischen des Limia-beckens (Orense- Spanien), *VKR*, XI.
- Schroten, J. (1980):”Interpretación de la geada gallega”, *Verba*, 7, pp.209-222.
- Soto Andión, X. (1995): *Estudio lingüístico do galego da Terra de Montes*, Memoria de licenciatura (inérita), Facultade de Filoloxía, Universidade de Santiago.
- Straka, G. (1964): “Remarques sur la désarticulation et l’amusement de l’s implosive”. *Melanges de Linguistique Romane et de Philologie médiévale offerts à M. Maurice Delboulle*, de. J. Duculot, S.A., Gembloux., pp.607-628.
- Veiga Arias, A. (1976): *Fonología gallega*, Bello, Valencia.
- Veiga Rodríguez, A. (1985): “Consideraciones relativas a la actuación y límites de las oposiciones fonológicas interrupto/continuo y tenso/flojo en español”, *Verba*, 12.
- Zamora Vicente, A. (1986): *Estudios de dialectología hispánica*, anexo 25 de *Verba*.